

המדיניות הנאצית: החלטות לקראת הפתרון הסופי

כריסטופר ר. בראונינג

א. הסכמה ומחלוקת בחקר ההחלטה על השמדת יהודי אירופה קשת רחבה של פרשנויות סותרות אשר לטבען של ההחלטות שהובילו לפתרון הסופי ולעיתוין הוצעה על ידי היסטוריונים. בעיני מי שאינם מצויים בנושא עשוי הדיון בנוגע לתהליך קבלת ההחלטות בכלל ובנוגע לתפקידו של היטלר ולעיתוין המדויק של ההחלטות בפרט להצטייר כמעין מקבילה של המחלוקת הסכולאסטית מימי הביניים על מספר המלאכים היכולים לעמוד על ראש סיכה. אולם חוקרים בתחום מייחסים לדיון בסוגיה זו חשיבות מכרעת, שכן הבנת תהליך קבלת ההחלטות כרוכה לבלי הפרד בהבנת ההקשר ההיסטורי הרחב שבו התקבלו החלטות אלו ובהבנת מבנה המערכת הנאצית ותפקודה. דומה שהוויכוח בנושא תהליך קבלת ההחלטות מסרב להתפוגג כיוון שהוא כה חיוני להבהרת סוגיות אחרות. יכוח זה בעניין תהליך קבלת ההחלטות לקראת הפתרון הסופי נכנס עתה לשלב השלישי. בשלב הראשון – המחלוקת האינטנציונליסטית-פונקציונליסטית ששררה בשלהי שנות ה-70 ובראשית שנות ה-80. הוויכוח הקיף קשת רחבה ביותר של פרשנויות. היו שטענו כי היטלר קיבל החלטה בסיסית על השמדת היהודים בשנות ה-20, ומן הצד השני היו מי שגרסו כי היטלר לא קיבל כל החלטה כלל ועיקר. בשלב השני, שהתפרס על פני שנות ה-80 המאוחרות ותחילת שנות ה-90, התנהל הדיון בחזית צרה הרבה יותר של שנה אחת ויחידה – שנת 1941. ההיסטוריון האמריקני ריצ'ארד ברייטמן (Breitman) גרס, כי בראשית אותה שנה, כחלק מן ההכנות למבצע ברברוסה, התקבלה ההחלטה המהותית. ההיסטוריון השוויצרי פיליפ בורן (Burrin) טען, כי ההחלטה התקבלה בראשית חודש אוקטובר 1941 על רקע קריסת תוכניותיו של היטלר לניצחון בזק על ברית המועצות וכניסתה הקרבה של ארצות הברית למלחמה ו"הצהרת הכוונות המותנית" של היטלר לרצוח את יהודי אירופה אם ימצא את עצמו לכוד במלחמה בכל החזיתות. דעתי בנושא היא שתהליך קבלת ההחלטות היה דו שלבי: שלב אחד התייחס ליהודים בשטח הסובייטי והאחר ליהדות אירופה. כל שלב הגיע לסיומו בנקודת השיא הבאה של אופוריית הניצחון הנאצית: באמצע יולי ובראשית אוקטובר 1941, בהתאמה.

אף שבורן ואנוכי חלוקים בדעותינו ביחס להקשר הצבאי של תסכול או אופוריה, אנו תמימי דעים ביחס לתארוך החלטתו של היטלר שחרצה את גורל יהדות אירופה, לראשית אוקטובר. הכרונולוגיה שהציע ברייטמן מיקמה את מה שהוא מכנה ההחלטות הביצועיות

שקיבל היטלר (בניגוד להחלטה בסיסית אחת) בסוף אוגוסט-תחילת ספטמבר. היסטוריונים נוספים (דיטר פוהל, גץ עלי ופיטר וויט) הדגישו אף הם את אוקטובר כנקודת מפנה.

כאמור, הוויכוח נכנס עתה לשלב השלישי, ובמסגרתו מוזכר חודש דצמבר 1941 כנקודת מפנה כרונולוגית מכרעת וכניסת ארצות הברית למלחמה כגורם מרכזי בהקשר הפרשנות ההיסטורית. הנס ספריאן (Safrian), ל. ג'. הרטוג (Hartog) וכריסטיאן גרלאך (Gerlach) מייחסים את ההחלטה המכרעת לחודש דצמבר 1941, ושני האחרונים אף הציעו תאריכים מדויקים – 8 ו-12 בדצמבר, בהתאמה. ספריאן טען כי גירוש היהודים לברית המועצות עוכב בשל כישלון מבצע ברברוסה ומתקפת הנגד הסובייטית בתחילת דצמבר, וכי ועידת ואנזה נדחתה מ-9 בדצמבר ל-20 בינואר על מנת להעניק לנאצים שהות לבחון אופציה אחרת. הרטוג מצדו טוען כי ההתקפה היפנית על פרל הארבור, אשר הביאה לכניסת ארצות הברית למלחמה, שמה לאל את תפיסתם של הנאצים כי החזקתם של היהודים כבני ערובה מבטיחה נייטרליות אמריקנית. התנאים אשר הותוו בנבואה שהשמיע היטלר ברייכסטאג בינואר 1939 התמלאו, והייתה לו החירות להוציא אל הפועל את הרצח ההמוני שזה מכבר ייחל לו, אך מסיבות פרגמטיות נאלץ לדחותו. במאמרו המרתק והמעמיק של כריסטיאן גרלאך (המופיע בגיליון זה) הכולל טיעונים אלו ואחרים וכן תיעוד מקיף וחדשני אדון בהמשך ביתר פירוט.

אסקור תחילה את התחומים הרבים שבהם פחתו חילוקי הדעות ולעתים אף הושג בהם כמעט קונצנזוס. ראשית, רוב ההיסטוריונים תמימי דעים כי לא ניתן להסביר את הפתרון הסופי באמצעות תיאוריית "המפץ הגדול", המושתתת על החלטה בודדת שהתקבלה בנקודת זמן אחת ויחידה. ניכרת הסכמה כללית, כי תהליך קבלת ההחלטות היה ממושך והדרגתי. הוויכוח נסב למעשה על דקויות של משקל ושל הדגשים; איזו החלטה ברצף ההחלטות יש לראות כחשובה יותר, כמרכזית יותר, מאחרות? גרלאך ואנוכי, למשל, מסכימים כי החלטות חשובות התקבלו הן באוקטובר והן בדצמבר 1941, אולם אנו חלוקים ביחס למשמעותן, למיקומן ולחשיבותן היחסית.

שנית, כיום נוטים יותר חוקרים להדגיש את ההמשכיות בתהליך קבלת ההחלטות. לשם המחשה, בשנות ה-80 המוקדמות התייחסתי להחלטה על רצח המוני שיטתי של היהודים בברית המועצות כ"קפיצת מדרגה" במדיניות הנאצית כלפי היהודים. עודני סבור כי הייתה זו אחת משתי נקודות המפנה החשובות ביותר בתהליך קבלת ההחלטות. כיום לא הייתי משתמש במינוחים המרמזים על קרע כה דרמטי. בשנים האחרונות העמיקו היסטוריונים את התמקדותם בתקופה שקודם לכן זכתה להתעלמות יחסית, השנים 1939-1940, ובחנו לעומק את תוכניות הגירוש שהגו הנאצים ואת חזונות ההנדסה הדמוגרפית שלהם. בעקבות מהלך זה נתפסו קווי המדיניות הנאצית באותה תקופה לא כקווים העומדים

בניגוד חד לפתרון הסופי, אלא דווקא כצעדים הרסניים ורצחניים בזכות עצמם במסגרת תהליך של הקצנה והסלמה שהוביל אל הפתרון הסופי.

פיטר לונגריך (Longerich), מתומכיה המובהקים ביותר של תזת הרצף, טען כי יש לתארך את המעבר ההחלטי מ-*Judenpolitik* (מדיניות יהודית) ל-*Vernichtungspolitik* (מדיניות חיסול) כסתיו 1939, וכי כל קווי המדיניות שהותוו לאחר מכן מגלמים בחובם חיסול רצחני. מאגנוס ברכטקן (Brechtken) קבע, כי תוכנית מדגסקר לא הייתה אלא "גזר דין מוות" על יהדות אירופה, וכי נבדלה מאושוויץ אך ורק במקום ובשיטת הרצח. כריסטיאן גרלאך תיאר "תוכנית הרעבה" נאצית ערב מבצע ברברוסה, בעלת השלכות מרחיקות לכת במונחים של רצח עם. אבל אני עדיין סבור, כי ראוי לזהות ולשמר את ההבחנות בין קווי מדיניות הנוגעים להרג אוכלוסייה לבין רצח עם ופתרון סופי. עם זאת אני מצדד בנטייה הרווחת לאחרונה להדגיש את אלמנט הרצף וההמשכיות במדיניות הגזע הנאצית בשנים 1939-1941.

שלישית, רוב החוקרים בתחום זה התקדמו בהדרגה לעבר העמדה שהשמיעו לראשונה כריסטיאן סטרייט (Streit) ואלפרד סטריים (Streim) לפני כ-20 שנה, כי ההחלטה בדבר רצח כל היהודים בשטח הסובייטי עד האחרון שבהם, גברים, נשים וטף – להוציא, באופן זמני, בעלי מלאכה ועובדים חיוניים – והפצת הפקודות ליישום ההחלטה לא אירעו אלא לאחר מהלך הפלישה הראשוני. מן הצד האמפירי מסתמנת הסכמה כללית, כי בשבועות הראשונים למבצע ברברוסה היו הקורבנות היהודים ברובם גברים בוגרים, וכי מסוף חודש יולי ואילך התרחב מעגל ההרג והקיף בהדרגה את כל היהודים באשר הם, פרט לבעלי מקצוע חיוניים. תהליך זה הושלם כמעט במדינות הבלטיות בתום אותה שנה, אך טרם הגיע לכלל גמר במקומות אחרים בשטח הסובייטי שנכבש ב-1942.

עדיין שוררות מחלוקות פרשניות ניכרות ביחס לשתי סוגיות, לפחות, הנוגעות למעבר לרצח המוני טוטלי ושיטתי של היהודים בשטח הסובייטי. האחת היא שאלת תפקידן היחסי של רשויות השלטון האזוריות והמקומיות מחד גיסא, ושל היטלר והשלטון המרכזי מאידך גיסא. האחרת היא שאלת ההקשר ההיסטורי, לאמור אופוריית ניצחון או לחלופין התסכול והיאוש ההולכים וגוברים. לאחרונה התפרסמו כמה מחקרים הנוגעים לאזורים שונים במזרח. אלו הם מחקרים רבי חשיבות, המשלבים מקורות ארכיוניים שהפכו זמינים בשנות ה-90. המגמה הפרשנית הנוכחית נוטה לשים דגש רב יותר על קבלת ההחלטות ברמה המקומית והאזורית כתגובה נואשת על בעיות מקומיות ואזוריות, בניגוד לפרשנות שבה אני מצדד, המדגישה את השפעתה של אופוריית הניצחון המוקדמת-מדי על היטלר באמצע חודש יולי ואת תפקידו החשוב של הימלר בהפצת המדיניות החדשה בשבועות שלאחר מכן. מחקרים חדשים אלו, המשלבים מקורות ארכיוניים חדשים, מניבים שפע של יבול חדש. אולם שלמות התמונה תתברר רק בעתיד.

תחום רביעי של הסכמה גדלה והולכת נוגע לקביעה כי תהליך קבלת ההחלטות לא הסתיים ב-1941. פיטר לונגריץ זיהה "שלב הסלמה" (*Eskalationsstufe*) רביעי בחודש מאי 1942, אשר התאפיין ברצח של כל היהודים באשר הם, ללא אבחנה, מייד לאחר גירושם. אני עצמי שבתי והדגשתי את חשיבות התאריך יולי 1942 כנקודה שבה התקבלה "החלטה סופית" ביחס לפתרון הסופי. ואילו כריסטיאן גרלאך פיתח לאחרונה הסבר מפורט ביותר לגבי "האצה" ברצח ההמוני בקיץ 1942, תוך התמקדות מיוחדת ברצח מצבת העובדים היהודים, וזאת על רקע שיא במשבר ייצור המזון ברייך. לסוגיית גורל כוח העבודה היהודי אשוב בהמשך.

לבסוף, קיימת הסכמה גורפת למדי בקרב ההיסטוריונים, כי אין לחקור את ההאצה ההרסנית במהלך אותם חודשים הרי גורל תוך התמקדות בלעדית בתפקיד הרשויות המרכזיות בתהליך קבלת ההחלטות ובתפקיד האס-אס בביצוע המדיניות. ניכרת מודעות גוברת בקרב היסטוריונים לכך שהפתרון הסופי התבסס על סוג של פוליטיקת קונצנזוס בקרב הגרמנים. לפיכך יש לבחון את תפקיד הרשויות האזוריות, המקומיות והמרכזיות, את מעורבות הצבא, המנהל האזרחי, משטרת הסדר ועורכי התוכניות הכלכליות, וכן את תפקידם של משתפי הפעולה המקומיים וכוחות העזר המשטרתיים לצד האינזצגרופן ומשטרת הביטחון. גם במקרה זה יש למצוא את האיזון הנכון. מה היו תפקידיהן היחסיים של הרשויות המרכזיות, האזוריות והמקומיות? מה היו תפקידיהם היחסיים של המשתתפים הגרמנים והלא-גרמנים השונים? באיזו מידה ובאילו אופנים השתנו תפקידים אלו ממקום למקום?

אם אכן הורחבו ההדגשים והושגה מידה ניכרת של הסכמה לגבי מגוון כה רחב של נושאים הנוגעים לשורשי הפתרון הסופי, נשאלת השאלה, מדוע מוסיפים חלק מן ההיסטוריונים (ואני בכללם) להשקיע מאמצים באיתור טבעה ועיתויה של החלטה מהותית שהתקבלה לכאורה על ידי היטלר לגבי הפתרון הסופי. איני יכול לדבר בשם אחרים, אך יכול אני להסביר מדוע במשך כל דרכי המקצועית אני שב וחוזר לעסוק בסוגיה זו ומדוע אין זה, בעיניי, עיסוק חסר חשיבות.

אני רואה בשואה נקודת מפנה בתולדות האנושות – הדוגמה הקיצונית ביותר לרצח עם שאירעה מאז ומעולם. שני גורמים מבחינים אותה ממקרים אחרים של רצח עם: בראש ובראשונה, אופייה הטוטאלי של התוכנית והיקפה – כלומר, תכליתה המוצהרת להשמיד את כל היהודים באשר הם, גברים, נשים וטף, בכל רחבי האימפריה הנאצית; שנית, האמצעים ששימשו למימוש תכלית זו. כלומר, גיוס היכולות האדמיניסטרטיביות-ביורוקרטיות והטכנולוגיות של מדינת הלאום המודרנית ושל התרבות המדעית המערבית. אלמנטים אלו הם המייחדים את השואה ומבחינים את הפתרון הסופי הנאצי בצורתו האולטימטיבית מקווי המדיניות הקודמים של אותו משטר ביחס להרג אוכלוסייה, לרצח עם ואפילו לרצח המוני

טוטלי ושיטתי של יהדות ברית המועצות, שהורחב לגבי יהדות אירופה כולה. לפיכך, השאלה מתי חצו היטלר והמשטר הנאצי את נקודת האל-חזור והתחייבו לחזון של רצח כל יהודי אירופה באשר הם, בשיטות המודרניות והיעילות ביותר שעמדו לרשותם, אינה שאלה היסטורית טריוויאלית כלל וכלל.

בהקשר זה יש לציין כי חוקרי שואה חשים צורך מיוחד להעמיד את העובדות על דיוקן עד כמה שניתן, שכן יש בנמצא אנשים שאינם רוצים בטובתנו. הם אורבים לנו בדריכות, מתוך כוונה רעה, ומבקשים לנצל את טעויותינו ואת מגבלותינו המקצועיות לשם קידום סדר יומם הפוליטי. איני רוצה להקל עליהם בניסיונותיהם הנלוזים.

ב. היטלר, החלטות, מועדים

לא נוכל אלא לנחש אילו חזיונות מזוויעים מילאו את מוחו של היטלר ובמשך כמה זמן. דומני שרוב העדויות מובילות למסקנה כי באמצע חודש יולי 1941 דחק היטלר בהימלר ובהיידריך לבצע "בדיקת ישימות" של רעיון הרצח ההמוני של יהודי אירופה, ובראשית אוקטובר 1941 הביע את הסכמתו להצעתם של השניים לגרש את יהודי אירופה למרכזי הריגה במזרח. שני התאריכים הללו, אמצע יולי ותחילת אוקטובר 1941, עלו בקנה אחד עם שתי נקודות השיא באופוריית הניצחון בחזית המזרחית. התאריכים ספטמבר 1939 (כיבוש פולין) ומאי 1940 (הניצחון במערב) מהווים נקודות התייחסות לתוכניות לובלין ומדגסקר, בהתאמה; כך גם יולי ואוקטובר 1941, שסיפקו הקשר מסייע להקצנה במדיניות הנאצים כלפי היהודים. לאחר מכן כוונה המדיניות הנאצית ביחס ליהודים לעבר מימוש חזון זה, וזאת חרף וריאציות אזוריות, דחיות קצובות ויוצאי דופן זמניים, מהלכי ניסוי-וטעייה והפצה הדרגתית ובלתי שיטתית בעליל של כוונות המשטר.

הפרשנות החלופית של כריסטיאן גרלאך גורסת, כי עד ה-12 בדצמבר 1941 גורלם של יהודי גרמניה ואירופה – בניגוד לגורל היהודים בשטח הסובייטי ולפחות חלק מיהודי פולין – טרם הוכרע. עד לאותו מועד, רק שישה מתוך 41 הטרנספורטים של יהודים ללודז', לקובנה, למינסק ולריגה הושמדו עם הגיעם, ולפיכך לא ייתכן כי ניתנה קודם לכך הוראת חיסול. לדבריו, ועידת ואנזה, שנקבעה בתחילה ל-9 בדצמבר, נועדה, בראש ובראשונה, להבהרת סוגיות הנוגעות לגירוש המתמשך ולגורלם של יהודי גרמניה שטרם הוכרע. יכולת קיבולם המצומצמת של תאי הגזים במחנה בלז'ץ, שבסתיו 1941 נמצא עדיין בשלבי בנייה, אין בה כדי להצביע על כוונה לרצוח את יהדות פולין, קל וחומר את יהדות אירופה כולה. אשר לתכנון ולהכנות לרצח המוני שהחלו בסתיו 1941, גרלאך מייחס מאמצים אלו לניסיון של הרשויות האזוריות לפתור בעיות אזוריות, תוך בקשת אישור ותמיכה מגבוה.

לתפיסתו של גרלאך השתנה מצב זה באופן דרסטי בראשית חודש דצמבר. ההתקפה היפנית על פרל הארבור שללה מן היהודים את ערכם כבני ערובה להבטחת נייטרליות אמריקנית ונתנה את האות לפתיחת מלחמת העולם. מלחמת עולם הייתה העילה שקבע היטלר בנבואתו ברייכסטאג בינואר 1939 להשמדת היהודים. היטלר פעל מתוך מנטליות שראתה ביהודים איום חד צדדי, וגמר אומר להשיב אש כנגד מי שהיו בעיניו האחראים למלחמה. כפי שחושף קטע מיומנו של גבלס שראה אור לאחרונה, ב-12 בדצמבר 1941, יום לאחר הכרזת המלחמה על ארצות הברית, פנה היטלר לראשי המפלגה בדירתו הפרטית. הוא חזר במלים ברורות על נאומו ברייכסטאג: "מלחמת העולם עומדת בפתח וחיסול היהודים הוא, לפיכך, התולדה המתבקשת... המסיתים שגרמו לעימות דמים זה חייבים לשלם על כך בחייהם". לדברי גרלאך, הייתה זו לא רק הודעה (*Bekanntgabe*) למנהיגי המפלגה, אלא "החלטה בסיסית" (*Grundsatzentscheidung*) שחרצה את גורל יהדות גרמניה ומערב אירופה. רק אז ניתן היה להתחיל ב"תכנון השיטתי" לקראת הפתרון הסופי, בניגוד לתוכניות מעבר לרצח המוני ביוזמה אזרית.

לדברי גרלאך, פרשנות זו לנאומו של היטלר נתמכת על ידי מסמכים שונים, שדבר קיומם היה ידוע גם קודם לכן, אך הם לא הובנו עד סופם. אולם המסמך החדש המהווה "אות לאשמה" הוא ה-*Terminkalendar* (יומן העבודה) של הימלר השמור בארכיונים המיוחדים במוסקבה, ובו הרשומה המתייחסת לפגישה בין הימלר להיטלר ב-18 בדצמבר: "השאלה היהודית. לחסל ככנופיות פרטיזנים." (*auszurotten. Judenfrage. Als Partisanen*). לדידו של גרלאך, אין להבין רשומה זו באופן מילולי, כרמז או כשפת הסוואה, אלא במובן הגלובלי - כהנחיה (*Weisung*) ביחס לאיום היהודי המדומה באשר הוא. ועידת ואנזה שנדחתה נקבעה ל-20 בינואר 1942, דחייה חריגה בת 6 שבועות שטרם ניתן לה הסבר, וזאת על מנת להעניק להיידריך ולעוזריו במשרד הראשי לביטחון הרייך שהות לערוך הכנות לקראת המשימה החדשה שקבעה ההודעה על החלטתו הבסיסית של היטלר מ-12 בדצמבר 1941.

על מנת להמחיש מדוע פרשנות זו אינה משכנעת בעיניי, ברצוני לבחון כמה מסמכי מפתח מן החודשים שקדמו לדצמבר 1941. גרלאך מדגיש את הזיקה בנבואתו של היטלר ברייכסטאג, בין מלחמת העולם וחיסול יהדות אירופה מחד, וכניסתה של ארצות הברית למלחמה מאידך. הוא טוען כי היטלר עשה הבחנה חדה בין "מלחמה אירופית" כנגד ברית המועצות לבין "מלחמת עולם" כנגד ארצות הברית, וכי רק האחרונה נתפסה בעיניו כעילה למימוש "חזונו" מינואר 1939. פרשנות מילולית וצרה מעין זו מוטלת בספק נוכח רשומה נוספת המופיעה ביומנו של גבלס מ-19 באוגוסט 1941:

הפיהרר משוכנע כי נבואתו ברייכסטיאג הולכת ומתממשת; כי היה והיהודים יצליחו להצית שוב מלחמת עולם, יסתיים הדבר בהשמדתם. דומה שנבואתו אכן מתממשת בשבועות ובחודשים האחרונים, בוודאות זדונית כמעט. במזרח כבר משלמים היהודים את המחיר; בגרמניה כבר שילמו הם את המחיר בחלקו ויוסיפו לשלמו גם בעתיד.

היטלר הבטיח לגבלס כי יהודי ברלין יגורשו למזרח מייד עם תום הקרבות, ברגע שיתאפשר השילוח. "אחר כך יועבדו באקלים הקשה השורר שם". נבואתו של היטלר ורצח היהודים, שהחל כבר להתממש בשטח הסובייטי ויוחל גם על יהודי גרמניה לאחר הניצחון, אינם נקשרים לפי רשומה זו למלחמת עולם המוגדרת, בראש ובראשונה, על ידי מעורבות אמריקנית.

אך מה בדיוק היו התוכניות בשלהי אוגוסט לגבי אותם יהודי גרמניה אשר "יוסיפו לשלם [את המחיר] בעתיד"? באמצע חודש יולי, כך טענתי, ביקש היטלר להכין תוכנית או לבצע "בדיקת ישימות" לחיסול יהדות אירופה. האישור בכתב להכנת תוכנית זו (עדיין לא החלטה או פקודה לפתרון הסופי) נוסח על ידי היידריך ונחתם על ידי גרינג ב- 31 ביולי. הרשאה זו הזמינה מפורשות תוכנית לפתרון סופי אשר יכלול את כל היהודים בשטח הגרמני ואין בה כל אזכור להבחנה בין יהודי גרמניה ומערב אירופה לבין יהודי מזרח אירופה, הבחנה שהיא כה מהותית לטיעון שמציג גרלאך. לצורך העניין, גם במסמכים אחרים מתקופה זו לא קיים כל אזכור מעין זה; אדרבה, רבים מהם מתייחסים במפורש ובאופן כוללני ליהודי אירופה כולם.

הרשאתו של היידריך לתכנן לא הייתה מסמך חסר חשיבות, בבחינת רטוריקה נבובה. בשלהי אוגוסט כבר ידע אייכמן היטב כי התוכניות נמצאות בשלבי הכנה. על תגובתו שהייתה מנוסחת זה כשנה, כי "בשל הפתרון הסופי הקרב" דוחה משרד החוץ בקשות מצד יהודים להגירה מן השטחים שנכבשו, החל עתה להוסיף את המשפט המאיים: "הנמצא עתה בשלבי הכנה".

ניתן לעמוד על טבען של ההצעות שנבחנו והמתינו לאישור ועל היקפן מתוך מסמך שהגיש למשרד הראשי לביטחון הרייך ימים ספורים לאחר מכן, בספטמבר 1941, רולף-היינץ הופנר (Höppner) בפוזנן, שהופקד על גירוש פולנים ויהודים בלתי רצויים מחבל הוורטגאו אל שטח הגנרלגוברנמן. הצעותיו של הופנר נוסחו "על בסיס ההתייעצות האחרונה" עם אייכמן, ולא נגעו אך ורק לפתרונות נקודתיים של בעיותיו המקומיות בחבל הוורטגאו. הופנר תבע שתוקם מרכזת הגירה מורחבת, שמפקדתה תשב בברלין, והיא תופקד הן על הגירוש והן על שטחי הקליטה ליישוב מחדש (*Aussiedlung*) של כל הגורמים האתניים הבלתי רצויים (*unerwünschten*) ברייך הגרמני הגדול. להופנר היה ברור כי "הפתרון הסופי לבעיית היהודים... יקיף את כל המדינות שבתחום שליטת גרמניה, נוסף על

שטח הרייך הגרמני רבתי". הוא לא עשה כל הבחנה בין יהודי מזרח אירופה לבין יהודי מערב אירופה. אולם חרה לו כי הצעותיו בנוגע לשטחים בה יקלטו היהודים נותרו בבחינת "תפירת טלאים" לעת עתה, וזאת משום שטרם "ידע מה הן כוונותיהם" של היטלר, הימלר והיידריך.

מתי בדיוק התקבלו החלטות היסוד והושגה "הבהירות המוחלטת" – לפחות לגבי יהודי אירופה, אם לא לגבי גורמים "בלתי רצויים" אחרים – החלטות שעליהן דיבר אייכמן בגלוי והופנר המתין להן בקוצר רוח?

ב- 16 וב- 17 בספטמבר 1941 נפגש הימלר עם היטלר ועם כמה פקידי ממשל נאצים נוספים בדרג הביניים, בהם יואכים פון ריבנטראופ ואוטו אבץ. בין הנושאים שעלו בשיחה היו בעיית היהודים ויישוב המזרח. קודם לכן דחה היטלר שוב ושוב הצעות להתחיל בגירוש יהודי גרמניה עד לאחר המלחמה. עתה, במהלך אותו סוף שבוע עמוס פגישות, נראה כי הגיע למסקנה כי הגיעה סוף סוף שעת הגירוש. ב- 18 בספטמבר הודיע הימלר לגאוליטיר ארתור גרייזר בוורטגאו על רצונו של היטלר לרוקן בהקדם האפשרי את הרייך הישן ואת מדינת החסות מיהודים. פירושו של דבר היה גירוש היהודים ללודז' בסתיו, "על מנת להמשיך ולגרשם מזרחה באביב הבא". נראה כי היטלר היסס לבצע את ההחלטה מייד, ואף העלה שורה של סיבות להשהייה הזמנית של ביצוע ההחלטה שזה עתה קיבל. ב- 24 בספטמבר התייחס לצורך ב"הבהרת המצב הצבאי במזרח" וב- 6 באוקטובר ציין את "המחסור הכבד באמצעי תחבורה".

אחד השיקולים שמנעו מהיטלר לבצע את ההחלטה באמצע ספטמבר 1941 היה הגורם האמריקני. בטרם נודע לפקידי ממשל בכירים במשרד החוץ הגרמני על ההיפוך במדיניות, כתב אחד מהם: "הפיהרר לא קיבל עדיין החלטה בנוגע לפעולות התגמול שיינקטו כנגד יהודי גרמניה... הפיהרר שוקל להשהות צעד זה עד לכניסתה הסופית של אמריקה למלחמה". אולם נראה שהחלטתו של היטלר להתחיל בכל זאת בגירוש יהודים מגרמניה מעידה על כך כי לא יוחסה לגורם האמריקני חשיבות מספקת כדי להוסיף ולדחות את גירוש היהודים מגרמניה.

דומה כי לבטיו האחרונים של היטלר התפוגגו עם האופוריה של ראשית אוקטובר, בעקבות כיבוש קייב ובאמצע ניצחון הכתר הכפול על וויאזמה ובריאנסק, כאשר נראה היה כי הדרך למוסקבה פתוחה. עם הגיעו של היטלר לברלין ב- 4 באוקטובר ציין גבלס: "הוא נראה במיטבו ומצב רוחו אופטימי ומרומם. הוא ממש קורן אופטימיות... עד כה הייתה המתקפה מוצלחת להפליא... הפיהרר משוכנע כי אם ישרור ולו חלקיק ממזג האוויר ששרר עד כה, הצבא הסובייטי יחוסל עד היסוד תוך 14 יום".

שלושה ימים לאחר מכן מציין גבלס שוב: "העניינים בחזית מתנהלים היטב. הפיהרר ממשיך להיות אופטימי ביותר". ב- 10 באוקטובר, בשיא אופוריית הניצחון, מכריז היידריך

בפראג על גירוש יהודי הרייך למחנות האיינזצגרופן בריגה ובמינסק וכן לגטו לודז', ולפיכך "יש לפתור את כל הבעיות התלויות ועומדות לאלתר".

אכן, שאלות תלויות ועומדות רבות נפתרו לאלתר. ב-15 באוקטובר 1941 החל גירוש יהודי הרייך וב-18 באוקטובר הורה הימלר לסגור את שערי ההגירה. במועד כלשהו באוקטובר נבחרו אתרים למחנות ההשמדה המיועדים חלמנו ובלז'ץ. מקבץ מאורעות זה, שחפף לאופוריית הניצחון המוטעית של היטלר, מסמל את סיום השלב השני בתהליך קבלת ההחלטות לקראת הפתרון הסופי וחריצת גורל יהדות אירופה.

אין משתמע מכך כי תוכנית כלשהי אושרה או כי ניתנו בנקודה זו הנחיות ברורות ומקיפות. על פי הבנתי את הדברים, זו הנקודה שבה הבינו היטלר, הימלר והיידריך – ובעקבותיהם חוג הולך ומתרחב של מקורבים שהובאו בסוד העניינים – כי התכלית או החזון האולטימטיבי שבבסיס המדיניות הנאצית כלפי היהודים הם עתה חיסול שיטתי ולא עוד קטל והרחקה של יהודים באירופה. לא נאכפה כל תוכנית ברורה ואחידה המפרטת את האופן שבו תושג מטרה זו, שכן תוכנית כזו לא הייתה בנמצא. רבים מן האירועים שיתרחשו בחודשים שלאחר מכן מקורם ביוזמה מקומית או אזורית. אולם כאשר יוזמות מעין אלו נשזרו בחזון המנהיגות הנאצית הן נוצלו בלהיטות, שכן ענו על צרכים שונים שהתעוררו. יוזמות שלא ענו על צרכים כאלו זכו לחוסר התייחסות. ברלין לא הייתה פסיבית; אדרבה, היא חתרה לעבר המטרה ופעלה בשיתוף עם הרשויות המקומיות בגל פעולות ההרג וההכנות לפעולות הרג שאפיינו את סתיו 1941.

כריסטיאן גרלאך ביטל את פרשנותי ביחס למשמעות הצטברות המאורעות האלה בדברים אלה: "לקביעה כי ההחלטה לגרש את יהודי גרמניה חפפה להחלטה להרוג אותם לא נמצאו כל סימוכין". אשר לבלז'ץ הוא מסכם ואומר: "גם עתה לא ברור אילו קונספציות ביחס לעתיד נקשרו להקמת בלז'ץ". אם מבודדים את ההחלטה לגרש את יהודי גרמניה, היא אכן אינה מוכיחה את דבר קיומה של החלטה על הפתרון הסופי. המפתח טמון בצירוף ההחלטה על הגירוש למאורעות נוספים, דוגמת סגירת השערים להגירה, תכנונם של תאי גזים ומחנות מוות והקמתם.

ג. ההחלטה על ההשמדה והנסיבות התומכות
הבה נפנה תחילה לסתימת הגולל על ההגירה היהודית, תוך התמקדות בתקרית מאלפת שהתרחשה באמצע אוקטובר 1941. לפני המלחמה נועדה המדיניות הגרמנית להביא ליצירת גרמניה ללא יהודים (*judenfrei*), וזאת על ידי עידוד הגירה יהודית. לאחר פרוץ המלחמה נאסרה הגירה יהודית מן השטחים שנכבשו על מנת להשיג שליטה מרבית באפשרויות ההגירה ההולכות ומתמעטות שנותרו פתוחות בפני יהודי גרמניה. עבור יהודים לא-גרמנים בתחומי האימפריה הגרמנית ועבור חלק הארי של יהודי גרמניה שיימנע מהם

להגר, תכננו הנאצים סדרה של שלוש תוכניות גירוש שיעדיהן היו לובלין, מדגסקר והאזורים העוינים בברית המועצות.

זו הייתה תמונת המצב של המדיניות הגרמנית כלפי יהודי אירופה כאשר באוגוסט 1941 אספו הגרמנים אלפי יהודים בפריס בתגובה על מתקפה על חיילים גרמנים. נכללו ביניהם יהודים רבים בעלי אזרחות ספרדית. הממשלה הספרדית הפעילה לחצים למען שחרורם, וכתמריץ אף הציעה לפנות את כל היהודים הספרדים – כ- 2,000 במספר – מצרפת למרוקו. מרטין לותר, סגן המזכיר במשרד החוץ הגרמני, דחק בהיידריך לקבל את ההצעה הספרדית, שהרי ככלות הכול זו עלתה בקנה אחד עם המדיניות הגרמנית הקודמת.

אולם ב-17 באוקטובר 1941, יום אחד בלבד בטרם סגר הימלר רשמית את השערים בפני הגירה יהודית, דחה היידריך, בשיחת טלפון עם לותר, את ההצעה הספרדית לפינוי יהודים בעלי אזרחות ספרדית מצרפת הכבושה למרוקו. הוא נימק את התנגדותו המפתיעה להצעה זו בשתי סיבות. ראשית, לממשלה הספרדית אין לא רצון ולא ניסיון שיאפשרו לה לשמור על היהודים במרוקו. "נוסף על כך, יהודים אלו יהיו מחוץ לתחום החלתם הישיר של צעדים לפתרון בסיסי של בעיית היהודים שיינקטו לאחר המלחמה".

מה הייתה כוונתו של היידריך במלים "צעדים לפתרון בסיסי" שיינקטו לאחר המלחמה, צעדים שמנעו את פינוי היהודים בעלי האזרחות למרוקו, אם טרם התקבלה החלטה על הרצח המיועד של יהודי גרמניה ומערב אירופה? האם אומנם העדיף היידריך ליטול על עצמו את העול הדיפלומטי והלוגיסטי הכרוך בשילוחם של 2,000 יהודים ספרדים מצרפת, בדרך הים, אל מעבר להרי אורל עד לסיביר, כחלק מתוכנית גירוש עתידית, במקום שיתיר לספרדים לפנותם למרוקו לאלתר? תרחיש מעין זה נראה לי בלתי מתקבל על הדעת. דומני שניתן להסביר את פעולותיו של היידריך אם מקבלים את ההנחה שההנהגה הנאצית הייתה עתה מחויבת לרצח כל היהודים שבהישג ידה. הבה נפנה, אם כן, לבחון את הקונספציות הגרמניות ביחס להקמת מחנות המוות בסתיו 1941 ואת ההכנות לבנייתם.

בניית מחנה בלז'ץ החלה ב- 1 בנובמבר 1941. ההכנות לבנייה – בחירת האתר, תכנון ואיסוף החומרים – נערכו, אם כן, באוקטובר. גם אם ההצעה להקים את בלז'ץ הייתה יוזמה של אודילו גלובוצניק, מפקד האס-אס והמשטרה במחוז לובלין, להרוג את יהודי הגנרלגוברנמן, ולא נבעה מהנחיות מגבוה, זכתה ההצעה לאישורו הכמעט המיידי של הימלר באמצע אוקטובר ושולבה בסדר היום שלו. אבל אין זה משנה מה עמד בבסיס הקמתו של מחנה בלז'ץ ומה משקלן היחסי של המדיניות המרכזית ושל היוזמה האזורית; אם ביקורו של אייכמן במקום נערך בראשית הסתיו, לאחר ששמע מהיידריך על החלטתו של היטלר לגבי הפתרון הסופי (כפי שציין אייכמן שוב ושוב לאחר המלחמה), הרי שהתזה של גרלאך רעועה משהו.

גרלאך אינו מערער על כך שהבנייה בפועל בבלז'ץ החלה בנובמבר, אך הוא ממעיט בחשיבותה מכמה סיבות. ראשית הוא טוען כי בשל הקיבולת הקטנה יחסית של תאי הגזים הראשונים שנבנו בבלז'ץ לא ייתכן שהגרמנים בנו אותם במטרה לרצוח את כל היהודים בשטחי הגנרלגוברנמן. תאי הגזים בבלז'ץ נבנו כדי לבחון את האפשרות לרצח המוני של יהודים באמצעות גז רעיל. שנית, גרלאך טוען שאייכמן ביקר בבלז'ץ לכל המוקדם בדצמבר 1941, וזאת לאור התיאור שמסר על מצב הבנייה שם. הוא אף מוסיף ואומר כי "עדותו של אייכמן תואמת את החלטתו של היטלר מראשית דצמבר 1941". אינני משתכנע.

הבה נבחן תחילה את עדותו של אייכמן. אייכמן העיד כי חודשיים-שלושה לאחר הפלישה לברית המועצות, "ומכל מקום, בשלהי הקיץ", הודיע לו היידריך על פקודתו של הפיהרר לחסל את היהודים חיסול פיזי. לאחר מכן נשלח אייכמן לדווח על ההתקדמות בלובלין, שם כבר עודכן גלובוצניק לגבי הוראתו של הפיהרר והתכוון להשתמש לשם כך בתעלות נגד טנקים. אייכמן הוסע מלובלין על ידי אחד מאנשי הסגל של גלובוצניק, הרמן הופלה. לאחר נסיעה בת שעתיים הגיעו השניים לבית מעץ, בצדו הימני של הכביש. אייכמן התקבל במקום על ידי מפקד משטרה, אחד משני האנשים היחידים שפגש שם, והלה הוביל אותו אל מעבר לכביש, אל תוך יער, לעבר שתיים או שלוש בקתות עץ "בשלבי בנייה". המפקד סיפר כי עליו לאטום את אחת הבקתות, שתשמש כתא גזים. הפעם הראשונה שבה למד אייכמן כי הרעלה בגז נועדה לשמש כשיטה בתוכנית הרצח ההמוני "המצויה עתה בשלבי הכנה". המנוע ששימש להפקת חד-תחמוצת הפחמן (לכאורה מנוע צוללת רוסי) "עדיין לא היה שם".

צוות של 20 פועלים פולנים עמל על בנייתם של שני הקסרקטינים ותאי הגזים בבלז'ץ מ-1 בנובמבר ועד 23 בדצמבר, תחת פיקוחו של מפקח בנייה צעיר. בדצמבר הגיע למקום יוזף אברהאוזר עם חבורה של 20 שומרים אוקראינים שחורי מדים ממחנה טרבניקי, ואליו הצטרף לפני חג המולד כריסטיאן ווירט. לאחר מכן נוספו עוד 70 עובדים יהודים, ונבנו הגדרות, מגדלי השמירה וקסרקטינים נוספים. זירה שוקקת זו אינה עולה בקנה אחד עם האתר הריק שמתאר אייכמן. למרות הסתירות העולות מעדותו של אייכמן חלקים רבים בה מצביעים בבירור על הביקור שערך בבלז'ץ באוקטובר. אייכמן העיד כי ביקורו במקום נערך לאחר שהיידריך הודיע לו על החלטת היטלר. מנגד, אינני מוצא בעדותו של אייכמן כל פרט העשוי לתמוך בדעה כי הביקור נערך בדצמבר לכל המוקדם, פרט להתייחסותו של אייכמן לשתיים או שלוש בקתות עץ בשלבי בנייה.

הנס ספריאן מערער על תארוך ביקורו של אייכמן בבלז'ץ בטיעון שנערך כחלק מאסטרטגיה שמטרתה סילוף עובדות. גם במקרה זה אינני משתכנע. בכרונולוגיה וברשימות שהגיש אייכמן לסניגורו הוא חוזר וממקם את הנסיעה לבלז'ץ בסתיו 1941 ומזכיר שוב ושוב את הטענה המופיעה בזיכרונותיו של מפקד אושוויץ, רודולף הס, שבשנת 1941 ביקר

באשוויץ פעמים אחדות והיה מעורב באיתורו של גז מתאים. כתב אייכמן: "מדוע אני מדגיש כל כך נקודה זו? משום שעלי להוכיח להס הארכי-שקרן כי לא הייתה לי כל נגיעה אליו ואל תאי הגזים שלו ואל מחנה המוות שלו, משום ש... לא ייתכן שנמצאתי במחיצתו באותה עת". אייכמן, שהכחיש כל קשר להס לפני 1942, לא היה מעוניין שישתמע מעדותו שאירועים כגון הביקור בבלז'ץ התקיימו קודם לכן. גם אם אייכמן בלבד בין ביקורים שונים או מיזג אותם לכלל ביקור אחד, אין זה סביר כי שלף מהשרוול ביקור מוקדם בבלז'ץ, אשר לא זו בלבד שתואר לפרטי פרטים, אף היה מנוגד לאינטרסים של קו ההגנה שלו.

גרלאך טוען שהקיבולת של תא הגזים שנבנה בבלז'ץ הייתה קטנה יחסית. לפי קני המידה המאוחרים יותר שנקבעו באשוויץ, תאי הגזים הראשונים שנבנו בבלז'ץ היו באמת קטנים מאוד. עם זאת, יחסית למרכזי האותנטיה בגרמניה היו תאי הגזים בבלז'ץ גדולים משמעותית. יתר על כן, גם האישור המהיר שנתן הימלר לבנות מתקנים מוגדלים מעין אלו להרעלה בגז ניתן כנראה לאחר ההחלטה על הפתרון הסופי ולא קדם לה.

חשוב מכך, בנייתו של מחנה בלז'ץ צריכה להיבחן בשילוב העדויות על תוכניות נאציות נוספות למתקני הרעלה בגז מסתיו 1941. השופט הפולני יאן סאהן והחוקר הצרפתי ז'אן-קלוד פרסאק תמימי דעים כי בדצמבר 1941 בוצעה המתת הגז הראשונה בקרמטוריום הישן של אושוויץ I. אני נוטה לקבל דווקא את התארוך שהציעה חוקרת המוזיאון באשוויץ דנוטה צ'ך, לפיו הניסויים בהמתה בגז, שבוצעו על שבויי מלחמה סובייטים, החלו בבונקר II בסוף אוגוסט, ובקרמטוריום הישן – באמצע ספטמבר. לאחר מכן שימשו יהודים, ולא שבויי מלחמה סובייטים, כשפני ניסיונות. משכנעת במיוחד בעיניי היא עדותו של הנס סטארק, המספר כי באוקטובר 1941 השתתף במבצע הרעלה בגז בקרמטוריום הישן של שתי קבוצות של יהודים משלזיה שהובאו למחנה בקרונויות. באחד המקרים הללו אף פיזר את כמוסות הגז ציקלון B. לא הייתה לסטארק כל סיבה להמציא עדות מפלילה מעין זו. יתר על כן, כיוון שנעדר מאשוויץ בחודשים דצמבר 1941 - מרס 1942, לא ייתכן כי בלבד אירועים שהתרחשו בסתיו 1941 עם המתתם בגז של יהודים משלזיה בקרמטוריום הישן, שהתרחשה בשלהי פברואר 1942.

ב-25 באוקטובר 1941, ביום שבו הגיע הרייסקומיסאר היינריך לוזה לברלין כדי למחות על הגירוש המתוכנן של יהודי הרייך לריגה, נפגש אברהרד ווצל, המומחה לענייני יהודים במיניסטריון לשטחי המזרח, עם ויקטור בראק, מתאם המתות מבצע האותנטיה במשרד הקנצלר. לפי טיוטת המכתב שהכין ווצל לממונה עליו, אלפרד רוזנברג, הודיע בראק כי הוא מוכן לסייע בבניית "מנגנוני המתה בגז" (Vergassungsapparate) בריגה, שכן ברייך לא היו בנמצא מנגנונים מסוג זה. בראק הציע לשלוח את הכימאי שלו, ד"ר הלמט קלמאייר, לריגה, כדי שיטפל בכל העניינים במקום. לדברי ווצל, אייכמן הסכים לשלוח את קלמאייר ואף אישר כי אכן עומדים להיבנות מחנות יהודיים בריגה ובמינסק, לקליטת יהודי

גרמניה. בטיטת מכתבו של ווצל לרוזנברג צויין, כי מי שיימצאו כשירים לעבודה יישלחו מאוחר יותר למזרח, אך בנסיבות הקיימות אין כל מניעה "שאותם יהודים אשר אינם כשירים לעבודה יחוסלו בינתיים באמצעות המתקן של בראק".

בסוף חודש אוקטובר תוכנן להכניס את משאית הגז - ה"מתקן של בראק" - לשימוש גם בחבל הוורטגאו. ולטר בורמייסטר, נהגו של הרברט לאנג, לימים מפקד מחנה חלמנו, העיד כי בסתיו 1941 הסיע את מפקדו בסביבות ורטגאו, בחיפוש אחר אתר מתאים למחנה. לאחר מכן נהג לאנג לברלין להתייעצויות, וחזר לעיירה חלמנו בשלהי אוקטובר או בראשית נובמבר כדי להתחיל בבנייה. קבוצה של קציני אס-אס הגיעה למקום במועד כלשהו בסתיו 1941 כדי למדוד מסלול ורמפה.

לסיכום, בסתיו 1941 כבר בוצעה הרעלה "ניסיונית" של יהודים בגזים באושוויץ, ובניית מחנות המוות בבלז'ץ ובחלמנו כבר החלה. בלז'ץ לא הייתה תופעה יוצאת דופן – מתקנים להרעלה בגז תוכננו גם בריגה, במוגילב ובסוביבור. יתר על כן, שלושה מן האתרים הללו נמצאו סמוך לאותן ערים – לודז', ריגה ומינסק – שאליהן שולחו יהודי הרייך ואשר מהן הובטח למקבלי הטרנספורטים המסויגים כי נוכחותם של היהודים במקום היא זמנית בלבד, וכי יישלחו מזרחה באביב הבא. ביעד היחיד שאליו נשלחו חמישה טרנספורטים של יהודי הרייך אך לא תוכננו בו כל מתקני המתה בגז – קובנה – נרצחו כל המגורשים מייד עם הגיעם. האם היה כל זה צירוף מקרים גרידא? איני סבור כך.

הדיבורים על המתת יהודים בגז היו כה נפוצים באותה עת, אפילו בקרב אנשי תכנון נאצים מן בדרגות הנמוכות, עד כי ב-23 באוקטובר קיבל המומחה לענייני יהודים במשרד החוץ, פרנץ רדמאכר, פתק שגרתי מעורך חדשות החוץ של העיתון "דער שטירמר", פול וורם, ולשונו:

"חבר המפלגה רדמאכר היקר!

בנסיעתי בחזרה מברלין פגשתי חבר מפלגה ותיק, העובד במזרח על יישוב בעיית היהודים. בעתיד הקרוב יחוסלו רבים מן הטפילים היהודיים באמצעים מיוחדים".

יתירה מזו, אותו רדמאכר למד זה לא כבר, ככל הנראה מפי סגנו של אייכמן, פרידריך זור, שבחברתו נסע לבלגרד, כי הנשים, הילדים והזקנים כבדי התנועה בסרביה – כלומר מי שלגמרי אינם כשירים לעבודה קשה – יגורשו ל"מחנה קבלה" (*Auffanglager*) במזרח "ברגע שיתאפשר הדבר מבחינה טכנית במסגרת הפתרון הטוטלי לבעיית היהודים". בנסיבות אלו, טענותיו של גרלאך כי גורל יהודי גרמניה ומערב אירופה טרם הוכרע, כי בלז'ץ לא היה אלא אתר ניסויים בודד שתפקידו העתידי וחשיבותו היו שרויים באפלה, וכי התוכניות לרצח המוני שנמצאו בשלבי הכנה בסתיו 1941 היו בבחינת גילויים של יוזמות מקומיות ואזוריות שלא היו קשורות לחזונו הרחב של השלטון אשר לפתרון הסופי – טענות אלו נראות לי רעועות למדי.

טענותיו של גרלאך נחלשות עוד יותר לאור כמה מסמכים חשובים מנובמבר 1941. גרלאך מזכיר אומנם את אחד המסמכים הללו – תדרוך קצר לעיתונות שנתן רוזנברג ב-18 בנובמבר 1941 – אך ממעיט בחשיבותו. לדבריו, "ניתן" להבין את הערותיו של רוזנברג כאילו הן מרמזות שהשטח סובייטי ישמש כאתר להשמדתה הטוטלית של יהדות אירופה, אולם "אך ורק במובן של חיסול איטי". האם זו אכן הפרשנות הסבירה או ההגיונית ביותר למסמך זה?

ב-15 בנובמבר 1941 ערך הימלר פגישה ארוכה במיוחד בת ארבע שעות עם רוזנברג. במהלכה דנו השניים ביחסי המומחים המקומיים לענייני יהודים עם מפקדי האס-אס והמשטרה והקומיסרים של הרייך במזרח. שלושה ימים לאחר מכן מסר רוזנברג דוח רקע חסוי לעיתונות הגרמנית. על העיתונאים נאסר לפרסם את פרטי ההתרחשויות במזרח, אך הם היו זקוקים לרקע הולם כדי שיוכלו להעניק לטיפולם בנושא את ה"גוון" הנכון, כך הסביר. בין הנושאים שעליהם דיבר רוזנברג הייתה בעיית היהודים:

"בה בעת, שטח זה במזרח נקרא לפתור בעיה שמולה ניצבים עמי אירופה; כלומר, בעיית היהודים. במזרח חיים עדיין שישה מיליוני יהודים, והבעיה תוכל להיפתר אך ורק באמצעות **חיסולה הביולוגי של יהדות אירופה כולה** [ההדגשות שלי]. בעיית היהודים תיפתר עבור הגרמנים רק ביום שבו יעזוב אחרון היהודים את השטח הגרמני, ועבור אירופה – רק כאשר לא יחיה עוד ביבשת אירופה כולה, עד הרי אורל, ולו יהודי אחד. זו המשימה שהועיד לנו הגורל... יש לגרשם אל מעבר להרי אורל או לחסלם בדרך אחרת כלשהי".

התייחסות זו לגירוש אל מעבר להרי אורל היא, כמדומני, זו שמצטט גרלאך כצידוק לטענתו כי "ניתן" להבין מסמך זה כמרמז על השמדה מוחלטת של יהדות אירופה רק "במובן של חיסול איטי".

ואולם עיון בכמה פסקאות נוספות מנאומו של רוזנברג אינו מעלה כל תרחיש על פיו יותר לטבע לעשות את שלו בהדרגה להשמדת היהודים המגורשים. ראשית, הורגשה תחושת דחיפות – יש להשיג את המטרה ומייד: "...עלינו לעמוד על המשמר פן יעלה שוב דור רומנטי באירופה את היהודים". יתירה מזו, הייתה זו תוכנית שנועדה להתבצע על ידי הגרמנים, ולא תהליך שיושאר באופן פסיבי בידי הטבע. "תארו לעצמכם כי לצורך הוצאתם אל הפועל של צעדים אלו מיועדים רק אותם גברים הרואים בבעיה משימה היסטורית, ואשר אינם פועלים מתוך שנאה אישית, אלא מתוך ראייה פוליטית והיסטורית מגובשת ובשלה".

היסטוריונים שונים, ובהם גרלאך, אינם מערערים על כך שנאומו הידוע לשמצה של הנס פרנק בגנרלגוברנמן ב-16 בדצמבר שיקף את הכנסתו בסוד הפתרון הסופי. גרלאך אף מרחיק לכת – הוא מציין כי פרנק חזר כתוכי על קטעים מנאומו של היטלר מ-12 בדצמבר. עם זאת מתנגד גרלאך למסקנה, המתבקשת בעיניי, כי רוזנברג למד על הפתרון הסופי ב-15 בנובמבר. שלושה ימים לאחר מכן נשא נאום ובו הציג שינוי כיוון מעמדתו הקודמת ואף

כלל הדי רטוריקה נוסח הימלר. שכן מסקנה מעין זו הייתה מחייבת, כמובן, מודעות מצד הימלר להחלטתו של היטלר זמן רב לפני המועד שבו נוקב גרלאך, דהיינו, 12 בדצמבר. זמן קצר לאחר פגישתו הארוכה עם רוזנברג, ב- 24 בנובמבר 1942, נפגש הימלר עם מזכיר המדינה וילהלם שטוקארט ממשד הפנים, פגישה שבמהלכה עמד הרייכספיהרר בתוקף על כך ש"בעיות יהודיות הן בתחום סמכותי". סביר להניח כי באותה הזדמנות למד שטוקארט לא רק על שאיפות הסמכות של הימלר. כאשר נפגש ברנהרדט לוסנר עם שטוקארט ב- 21 בדצמבר 1941, שמע מפיו דיווחים גרפיים על קציר הדמים האחרון שנערך ביהודי ברלין בריגה. בתגובה אמר שטוקארט: "אינך יודע שדברים אלו קורים על פי הנחיות מגבוה?" דוגמה זו מהווה אינדיקציה נוספת לכך שהימלר אכן הכניס נושאי תפקידים בכירים בסוד העניינים כבר בנובמבר, שבועות לפני ה- 12 בדצמבר.

לבסוף, נותר לנו לפנות להיטלר עצמו. ב- 28 בנובמבר 1941 נפגש היטלר עם המופתי הגדול של ירושלים. היטלר הכריז באוזניו כי "גרמניה החליטה לבקש בהדרגה מכל אומות אירופה, בזו אחר זו, לפתור את בעיית היהודים, ובזמן המתאים להפנות בקשה דומה גם לאומות מחוץ לאירופה". כאשר תביס גרמניה את רוסיה ותפרוץ דרך הקווקז אל המזרח התיכון, לא יהיו לה לגרמניה כל יעדים אימפריאליים משלה, והיא תתמוך בשחרור הערבים, הבטיח היטלר למופתי הגדול. אולם היה לו להיטלר יעד אחד: "מטרתה של גרמניה תהיה אז אך ורק חיסול הגורם היהודי המאכלס את המרחב הערבי בחסותם של הכוחות הבריטיים". הייתכן שהיטלר חשב כבר אז על השמדת היהודים בכל רחבי המזרח התיכון, בעוד גורלם של יהודי גרמניה ומערב אירופה טרם הוכרע?

ד. דצמבר 1941 ואילך

ההזמנות לוועידת ואנזה נשלחו בשלהי נובמבר, לכינוס שנקבע ל- 9 בדצמבר 1941. הוועידה שנערכה בסופו של דבר ב- 20 בינואר 1942 הניחה בבירור כי התקבלה החלטה על ידי היטלר. לפיכך מבקש גרלאך לבסס את הטענה, כי לוועידה כפי שתוכננה בתחילה הייתה מטרה שונה מזו של הוועידה שהתקיימה לבסוף. על בסיס הרשימה והטקסט המופיעים בהזמנה מנובמבר הוא טוען, כי הוועידה תוכננה במקור לשם עיון בסוגיות המתעוררות בעקבות גירוש יהודי גרמניה, ובכלל זה השאלה שטרם הוכרעה, קרי גורלם הסופי. אולם תגובתו של אחד ממקבלי ההזמנות, משרד החוץ הגרמני, הייתה תזכיר המפרט שמונה "רצונות ורעיונות" המקיפים את היבשת כולה, ובהם התייחסות ספציפית לגירוש היהודים מרומניה, מסלובקיה, מקרואטיה, מבולגריה, מהונגריה ומסרביה. נראה שמשרד החוץ סבר כי הוועידה המקורית אמורה הייתה לדון בבעיית היהודים בכל רחבי אירופה, ולא רק ביהודי גרמניה. שני פקידים בכירים מן המיניסטרויון לשטחי המזרח נכללו ברשימת המוזמנים, וכך גם גריפלט ממשרדו של הימלר. בעקבות שיחה עם וילהלם קרוגר, המפקד העליון של האס-

אס והמשטרה בגנרלגוברנמן, שלח היידריך הזמנות גם לקרוגר ולמזכיר המדינה של הנס פרנק, ג'וזף בוהלר, שכן קרוגר גרם להיידריך להאמין כי ה"מושל הכללי מבקש לקבל לידי מונופול מוחלט על הטיפול בבעיית היהודים". שישה מבין 12 המוזמנים לא ייצגו כלל סוכנויות שהתמקדו באופן צר בנושאים טכניים הנוגעים רק ליהודי גרמניה. מכתב ההזמנה כלל את המנדט שהעניק גרינג להיידריך בחודש יולי, להכין פתרון לבעיית היהודים בכל רחבי השטח הגרמני. בקיצור, לא רשימת המוזמנים ואף לא מכתב ההזמנה תומכים באופן משכנע בספקולציה של גרלאך, כי סדר היום המקורי של המפגש היה צר למדי ורק מאוחר יותר, לאחר נאוומו של היטלר ב-12 בדצמבר, הורחב באופן משמעותי. לבסוף, רשימת המוזמנים השנייה לא השתנתה באופן העשוי לרמז על שינוי רדיקלי במטרת הוועידה הדחופה, כפי שטוען גרלאך. גם במקרה זה טענתו אינה משכנעת בעיניי.

גרלאך מוסיף וטוען כי לא ייתכן שניתנה הוראת השמדה כללית כלשהי לפני אמצע דצמבר, משום שרק שישה מתוך 41 הטרנספורטים של יהודי הרייך חוסלו מייד עם הגיעם בטרם נאוומו של היטלר מן ה-12 בדצמבר. גרלאך שכח לציין כי רק שניים מבין 39 הטרנספורטים הבאים, שנשלחו מאמצע דצמבר ועד סוף אפריל, חוסלו מייד עם הגיעם. הפחתה משמעותית במספר הטרנספורטים שנידונו להשמדה בעקבות נאוומו של היטלר ב-12 בדצמבר אינה עדות משכנעת כלל ועיקר ל"החלטתו הבסיסית" של היטלר שאותה ייחס גרלאך לתאריך זה.

גרלאך מספק עדויות חדשות רבות בנוגע לאינטנסיביות הפעולות הנוגעות למדיניות הנאצים כלפי היהודים שהתרחשו בדצמבר 1941. אך אם התרחיש שהוא מספק עבור קדחת פעילויות זו אינו משכנע, אז מה בכל זאת קרה באותו חודש? טענתי קודם לכן שהיטלר קרא להכנת תוכנית לפתרון הסופי באמצע יולי 1941, ואישר את המתווה שהוכן בעקבות קריאתו בראשית אוקטובר. בחודש שלאחר מכן ננקטו צעדים ראשוניים: הוחל בגירוש יהודי הרייך ובבניית מחנה המוות, נסתם הגולל על ההגירה היהודית, אנשי הפקידות הבכירה במשרד החוץ ובמיניסטרונין לשטחי המזרח הצטרפו לחוג הולך ומתרחב של יודעי סוד. בסוף נובמבר כבר הוחזקו יהודי הרייך המגורשים בגטאות בלודז' ובמינסק. ואז, לפתע, ב-25 וב-29 בנובמבר 1941, נטבחו כל חמשת הטרנספורטים שהגיעו לקובנה מברלין, מינכן, פרנקפורט, וינה וברסלאו. הם נרצחו בפורט ה-9. האם הייתה זו יוזמה מקומית, כפי שטוען גרלאך, או שמא זו הנקודה שבה חצה המשטר הנאצי רשמית את קו ההפרדה שבין גירוש יהודי גרמניה להשמדתם, לא רק באופן תיאורטי אלא גם הלכה למעשה? אני עצמי נוטה לעבר האפשרות האחרונה.

כפי שהעלה מחקרו של גרלאך עצמו, גירוש יהודי הרייך והריגתם בקובנה גררו סיבוכים וקובלנות. לפיכך, כאשר הגיע הטרנספורט הראשון של יהודי גרמניה לריגה ב-30 בנובמבר, טלפן הימלר ממטהו של היטלר להיידריך בברלין ובפיו ההודעה הבאה:

"טרנספורט יהודי מברלין. ללא חיסולים". התערבות מעין זו מרמזת, לדידי, כי קודם לשיחת טלפון זו הבינו גם הימלר וגם היידריך, כמו גם המפקד העליון של האס-אס ומשטרה בריגה פרידריך יקלן, כי אותם טרנספורטים של יהודי הרייך נועדו לחיסול; שהרי אלמלא היה צורך בביטול מדיניות קיימת, לא הייתה כל סיבה להנפיק הודעה הפוכה. אולם התערבות זו באה מאוחר מדי, והטרנספורט מברלין שהגיע לריגה באמצע מבצע החיסול בגטו נטבח ללא שהות.

למחרת דן הימלר עם היידריך בנושא ההוצאות להורג בריגה. הוא אף הגדיל ושלח ליקלן מסר נזעם ב-1 בדצמבר 1941, אשר נקלט על ידי הבריטים, בזו הלשון: "היהודים אשר יושבו מחדש בשטח המזרחי יטופלו אך ורק בהתאם להנחיות שיינתנו על ידי ועל ידי המשרד הראשי לביטחון הרייך הפועל תחת". פעולות ומעשי אלימות חד צדדיים יגררו ענישה מצדי". בבוקר ה-4 בדצמבר 1941 נפגש הימלר עם היטלר, ואחר הצהריים נועד עם יקלן, שנקרא להגיע מריגה. בשל התעקשותו של הימלר, כי יהודי גרמניה במזרח יטופלו אך ורק על פי הנחיותיו, ובשל העובדה שלא ננקטו כל צעדים כנגד מפקד האיינזצקומנדו קרל יגר על מעשי ההרג שביצעו אנשיו בקובנה, דומני שאפיזודה זו והתיעוד הנלווה אליה מעידים כי חמשת הטרנספורטים לקובנו חוסלו בהנחיית הימלר, וכי הטרנספורט הראשון לריגה חוסל פשוט משום שמדיניותו הקודמת של הימלר לא בוטלה בזמן. בשל הסיבוכים שהתעוררו נסוג הימלר באופן זמני מהרג יהודי גרמניה ולאחר מכן, למעט שני מקרים יוצאי דופן, שוכנו הטרנספורטים שנשלחו בחורף לריגה והשלימו את גל הגירושים הראשון, בגטו ריגה, שנוקה זה לא כבר, או במחנות סמוכים. לפיכך, דומה כי ראשית דצמבר 1941 אינה המועד שבו התקבלה ההחלטה שבעקבותיה גזר השלטון הנאצי את גורל יהודי גרמניה, אלא התאריך שבו נדחה לזמן קצר רצח יהדות גרמניה, בעקבות הסיבוכים הרבים מדי שנגרמו כתוצאה מן ההוצאות להורג בקובנה, שהתבצעו באישורו של הימלר.

מתקפת הנגד של הצבא האדום במוסקבה ב-5 בדצמבר, המתקפה היפנית על פרל הארבור ב-7 בדצמבר והכרזת המלחמה של גרמניה על ארצות הברית ב-11 בדצמבר האפילו, ללא ספק, על השלכות מעשי הטבח בקובנה ובריגה. ב-8 בדצמבר, יום אחד לפני התכנסותה, דחה היידריך את ועידת ואנזה. לא יצאה כל הודעה למערכת הביורוקרטית באותו רגע לא נוח. אולם כאשר שהו כל בכירי המפלגה בברלין לרגל נאומו של היטלר ברייכסטאג, נפגש עמם הלה ב-12 בדצמבר בדירתו ונתן את הודעתו. עבור רבים מהם, דוגמת הנס פרנק, היה בכך משום הכנסתם בסוד העניינים, אך לא עבור אחרים, דוגמת אלפרד רוזנברג.

המולת המאורעות בדצמבר 1941 לא נסבה אם כך על החלטת יסוד אחת של היטלר לגבי הפתרון הסופי, אלא נגעה לארבעה נושאים אחרים. ראשית, הימלר נאלץ להתמודד עם אי הנוחות ואי הוודאות שנגרמו בשל מעשי הטבח של יהודי הרייך בשלהי נובמבר על ידי

דחייתם של כל מעשי הרג מעין אלה עד למועד שבו ניתן יהיה לבצעם ביתר דיסקרטיות ובתקופה שתהיה יציבה יותר, הן מבחינה צבאית והן מבחינה מדינית. שנית, היטלר אישר כי הפתרון הסופי יוסיף להתקדם, חרף השינוי בנסיבות הצבאיות. אישור והבהרה אלו היו חיוניים במיוחד, שכן בסתיו 1941, הזמן שבו, למיטב הבנתי, התקבלה ההחלטה הבסיסית, לוח הזמנים הצפוי בא לידי ביטוי בדמות שני ביטויים: "אחרי המלחמה" ו"באביב הבא". באוקטובר היו אלו שתי דרכים לבטא רעיון אחד. אולם בדצמבר, לאחר התקפת הנגד של הצבא האדום וכניסת אמריקה למלחמה, חדלו ביטויים אלו לשמש צירופים נרדפים המרמזים על לוח זמנים אחד וצריך היה ליישב את הסתירה ביניהם. נאומו של היטלר הבהיר כי הפתרון הסופי יוסיף להתקדם "באביב הבא", ולא יידחה עד "לאחר המלחמה". שלישית, מנהיגי המפלגה, ביניהם פרנק, הוכנסו בסוד התהליך שיצא כבר לדרך. לבסוף, סוגיות של הסוואה ותגמול נדונו בשטף הפגישות שהתקיימו ב-14-18 בדצמבר בהשתתפות היטלר, הימלר ורוזנברג.

ב-8 בינואר 1942 קבע היידריך מועד חדש לוועידת ואנזה, 20 בינואר. כפי שהעיד מאוחר יותר אייכמן, היידריך "צפה מכשלות וקשיים ניכרים". לפיכך נעשו מאמצים למזער את הבעיות העיקריות שנצפו. על מנת לשמור על הרושם שיהודים נשלחים לעבודה במזרח ולמנוע התערבויות רבות מדי, הכריז היידריך על תוכניתו להקמת גטו לזקנים בטרזיינשטאט. רק חודשים ספורים קודם לכן ראה בעיני רוחו את טרזיינשטאט כמחנה מעבר שבו "יצרכו היהודים לחפור לעצמם את קבריהם" ו"חלק ניכר מהם אומנם יושמד" עוד בטרם הגירוש למזרח. בעקבות הקשיים שהתעוררו בשלהי נובמבר נועד עתה להיבנות במקום, למרבה הצנינות, גטו לזקנים, וזאת, כפי שהודה אייכמן בגילוי לב, "על מנת לשמור על מראית עין כלפי חוץ".

גם כאשר התחדש גירושם של היהודים מן הרייך במרס 1942 נשלחו הטרנספורטים לגטאות במחוז לובלין, אך לא חוסלו מייד. המגורשים היהודים הראשונים מסלובקיה ומצרפת באביב 1942 נשלחו אף הם למחנות עבודה ולא לתאי הגזים. רק באמצע חודש אפריל החליט, ככל הנראה, היטלר לחדש את רצח יהודי הרייך. כשם שהימלר סייר אישית בחזית המזרחית בסוף יולי ובראשית אוגוסט 1941 וסייע בהפצת ההחלטה להרוג את היהודים בשטח הסובייטי, כך שימשו הימלר והיידריך באופן אישי כשליחים לאתרים המוצעים להריגת יהודי הרייך. ב-16-17 באפריל 1942, בעקבות פגישה עם היטלר, נסע הימלר לחבל הוורטגאו, שם נפגש עם גרייזר ועם המפקד העליון של האס-אס והמשטרה באזור וילהלם קופה. הוא הורה על גירוש יהודי הרייך מלודז' לחלמנו. בין ה-4 ל-15 במאי הובילו 12 רכבות יותר מ-10,000 מיהודי הרייך אל מותם. באפריל ביקר היידריך באופן אישי במינסק, וסיפר למפקד משטרת הביטחון אדוארד שטראוך, כי כל יהודי גרמניה וכן שאר היהודים מאירופה יחוסלו בקרוב. הטרנספורטים של יהודים למינסק יתחדשו, והמגורשים יחוסלו עם

הגיעם. שטראוך בחר באתר ששימש בעבר כחווה שיתופית כאתר ההריגה. הטרנספורט הראשון נשלח מווינה וחוסל ב- 5 במאי 1942. 17 טרנספורטים נוספים באו בעקבותיו. באותה עת החלו גם הגירושים הגדולים הראשונים ממזרח שלזיה עלית, ואלה הומתו בגז בבונקר I בבירקנאו.

לפיכך, רק במאי 1942 יצא הרצח ההמוני של יהודי הרייך באופן מלא והחלטי לדרך. עובדה זו לא יוחסה להחלטה שהתקבלה על ידי היטלר ב-12 בדצמבר 1941, אלא לדברים שחזה הימלר בסתיו, כאשר הבטיח לקולטי הטרנספורטים הראשונים, שהסתייגו מהגעתם, כי היהודים יישלחו מזרחה באביב הבא. חריגה קלה מלוח זמנים זה בדמות חיסולם המייד של שישה טרנספורטים של יהודים בקובנו ובריגה בסוף חודש נובמבר איימה לרגע קט להסיר את מעטה הסודיות ולהפך את האדישות כלפי גורל המגורשים. היטלר פרסם את דבר תמיכתו המלאה ברצח היהודים בקרב מנהיגי המפלגה; לא הייתה עוד דרך חזרה. לוח הזמנים שאומץ היה זה של ה"אביב הבא" ולא "לאחר המלחמה". אולם הימלר והיידריך התנהלו בזהירות רבה, תוך שהם מפתחים שפת הסוואה וסיפורי כיסוי ודוחים כל חיסול מייד של גירושי יהודים מן הרייך, גם כאשר אלה חודשו במאי 1942. רק במאי 1942 החל השלטון הנאצי ברצח ההמוני השיטתי של יהודי הרייך שעליו החליט היטלר בסתיו הקודם. גורלם של הטרנספורטים מסלובקיה וממערב אירופה זמן קצר לאחר מכן היה דומה. באמצע יולי 1942 אישר היטלר שוב את החלטתו בדבר הפתרון הסופי ותבע ביצוע מהיר ומושלם, וזאת בלי להתחשב במחסור הנראה באופק בידיים עובדות אשר איים על הרייך השלישי.

קיצורו של דבר, המודל המקובל עליו הוא זה של תהליך קבלת החלטות הדרגתי וממושך, מאביב 1941 ועד קיץ 1942, עם נקודות מפנה חשובות באמצע הקיץ ובראשית סתיו 1941 החופפות לנקודות השיא באופוריית הניצחון הגרמנית וחורצות את גורלותיהם של יהודי רוסיה ואירופה. במסגרת תהליך קבלת החלטות הדרגתי וממושך זה אכן התקבלו החלטות בדצמבר 1941 ובינואר 1942, אולם לא היו אלה אותן החלטות המתוארות על ידי גרלאך ואחרים. בדצמבר הבין השלטון הנאצי כי רצח יהודי הרייך הוא עניין רגיש בהרבה מן הרצח ההמוני של היהודים בשטח הסובייטי. חיסולם לאלתר של משלוחי היהודים מן הרייך נדחה. בד בבד הודיע היטלר למנהיגי המפלגה, שרבים מהם כבר הוכנסו בסוד העניינים, על כוונותיו האולטימטיביות במהלך המלחמה. אולם הכנסת הביורוקרטיה המיניסטרילית בסוד העניינים על ידי היידריך נדחתה. כאשר זה כינס לבסוף את ועידת ואנזה ב- 20 בינואר 1942, לא היו לו רשימת מוזמנים חדשה ואף לא סדר יום חדש. הבשורה החדשה הייתה משנה זהירות בכל הנוגע לטיפול ביהודי הרייך, כפי שעולה מתחבולת גטו טרזיינשטאט.

באמצע חודש אפריל 1942 הצליח השלטון להתגבר על המשבר הצבאי החורפי ודגם האב של מחנה המוות בבלז'ץ, חרף קיבולתו המוגבלת, הוכיח את יכולתו לחסל 74,000 יהודים מלובלין ומגליציה בתוך חודש ימים. בנקודה זו, בדיוק כאשר יצא לדרך טירוף ההרג

של השנה הקטלנית ביותר בפתרון הסופי, שימשו הימלר והיידריך כשליחים אישיים, אשר נשאו את דבר ההחלטה על חידוש הרצח ההמוני של יהודי הרייך, שממנו נסוג השלטון הנאצי באופן זמני בדצמבר 1941, בחלמנו ובמינסק. יהודי הרייך נכללו עתה בתוכנית הנאצית לרצח המוני מקיף ושיטתי, תוכנית שאותה אישר היטלר, ועל הכנתה שקדו, בין השאר, הימלר והיידריך מאז סתיו 1941. הפתרון הסופי, כפי שאנו מכירים אותו, יצא לדרך במלואו.

המאמר במקורו התפרסם:

“Nazi Policy: Decisions for the Final Solution”, in: Christopher R. Browning,
Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers, Cambridge UP, 2000, pp. 26-
57.

מקור: בשביל הזיכרון, 42, 2001, ע"מ 41-55